

ПРЕДМЕТНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ЖІНОЧІЙ ШКОЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ДОСВІД УПРОВАДЖЕННЯ

Результатом структурних реформ вищої школи років незалежності України стало створення розвиненої та розгалуженої системи вищої освіти, яка за кількісними та якісними показниками, в основному, відповідає рівню розвинених країн і поступово стає конкурентоспроможною у європейському освітянському просторі. Початок ХХІ ст. ознаменувався суттєвим зростанням уваги суспільства до вищої освіти. Після підписання Болонської декларації Україна модернізує вищу школу в напрямі досягнення умов, необхідних для повноцінного входження в європейський освітній простір. З огляду на це актуальності набуває вивчення й осмислення історичного досвіду розвитку вищої жіночої освіти.

Радянська наука не набагато просунулася вперед у дослідженні вищої жіночої освіти в Російській імперії. Належне висвітлення в радянській історіографії знайшла діяльність Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів (далі – ВЖК), почасти і Московських ВЖК. Доклали зусиль для з'ясування історії навчальних закладів та особливостей організації навчально-виховного процесу М.І. Молодих, Л.А. Боброва, Е.П. Федосова, Е.Д. Дніпров [1–3]. Зі здобуттям незалежності України у вітчизняній науці значно активізувалося дослідження порушеної проблематики. Проте й до сьогодні відсутні спеціальні праці, присвячені вивченню основних складових та ефективності навчального процесу у вищій жіночій школі.

Метою статті є з'ясування досвіду упровадження предметної системи навчання у вищій жіночій школі Російської імперії, яку репрезентували ВЖК.

Предметна система викладання замість попередньої курсової вперше була введена на Санкт-Петербурзьких (Бестужевських) ВЖК з 1906 р. Предметна система не відміняла обов'язкового проходження певного циклу наукових дисциплін, перелік яких визначався радою професорів ВЖК, але вона усувала суворо регламентовану послідовність їх вивчення та поділ на курси з перевідними іспитами в кінці кожного року. По суті, «курси» замінили «групи», де заняття зосереджували навколо вивчення найбільш актуальних наукових проблем. Так, історико-філологічне відділення Санкт-Петербурзьких курсів поділили на шість груп: філософії, російської, романської та германської філології, загальної і російської історії. Водночас група російської філології ділилася на підгрупи мови й літератури. Однак практика із часом вносила свої корективи. Наприклад, утворилася єдина група романо-германської філології та сформувалася група мистецтва. У кожній групі викладалися свої предмети: основні й допоміжні. Для «спеціалісток» (курсисток цієї спеціалізації) із всесвітньої історії та романо-германської філології неодмінним уважалося вільне читання кількома західноєвропейськими мовами, для «спеціалісток» із середньовіччя – пам'яток латиною, для «спеціалісток» із давньої історії – грецькою. В окремих випадках на прохання слухачок читали спеціальні курси. Так було з курсом української мови й літератури, упровадженим за клопотанням 179 слухачок, для читання якого запросили П.П. Єфименка [4, 82-83]. Також факультативно читався курс давньоєврейської мови. На Київських ВЖК у 1913 р. рада схвалила організацію підготовчого семінару з нових мов на історико-філологічному відділенні, але без права допуску вільних слухачок [5, арк.74]. Отже, рівню мовної підготовки курсисток адміністрація закладу приділяла особливу увагу.

У результаті запровадження предметної системи на Московських ВЖК, зокрема на історико-філософському відділенні, було розроблено три навчальні плани: для спеціалізації з

історії, літератури та філософії. Згідно з ними встановили три основні групи навчальних дисциплін: для напрямку «історія» – російська та всесвітня історія, історія мистецтва; для напрямку «література» – російська та всесвітня література; для напрямку «філософія» – історія філософії та логіка, психологія, педагогіка [1, 87]. Обравши один із трьох, курсистка зобов'язувалася відвідувати семінари (практичні заняття) з тієї групи наук, яку вона обрала собі за спеціальність. Із цих же предметів вона слухала спеціальні курси та виконувала письмові роботи (твори, доповіді, реферати тощо).

За предметною системою курсистки відвідували лекції за власним вибором, залежно від особистих уподобань та обраної професійної орієнтації. Скасування обов'язкового відвідування лекцій, обмеження кількості предметів, обов'язкових для закінчення навчального закладу, давали можливість уникнути багатопредметності. Відмова від екзаменаційних сесій та складання екзаменів із прослуханих курсів протягом усього року вивільнили навчальний час для додаткових лекцій і семінарських занять. Академічна свобода, яку забезпечила предметна система, безсумнівно, мала значні переваги. Вона давала можливість слухати лекції обраного професора, що розширяло кругозір слухачок. Можна було зовсім не відвідувати лекції, а працювати лише в семінарах. З другого боку, це стимулювало професорів викладати лекції цікаво, професійно, інакше могли опинитися перед порожньою аудиторією.

Значна увага в предметній системі навчання приділялася практичним заняттям, що на історико-філологічних відділеннях склалися із семінарів та просемінарів. Просемінари являли собою первинні елементарні навчальні заняття, що не потребували високого рівня попередньої підготовки курсисток. Вони організовувалися для слухачок перших років навчання, і їх студіювання було обов'язковим для подальшої участі в семінаріях. Наприклад, просемінари О.А. Добіаш-Рождественської проходили вранці, як правило, у приміщенні семінарських бібліотек чи в одній із невеликих аудиторій – без амфітеатру [4, 184]. Група складалася з 20 осіб. Заняття відбувалися щотижня. Кожна слухачка просемінару мала німецьке критичне видання тексту Тацита й основні посібники, якими забезпечувала семінарська бібліотека. На першому засіданні розбирали список тем, запропонованих керівником просемінару, із зазначеною до них літературою. Тему обирала мінігрупа з 3–4 курсисток і готувала її. Після опрацювання одна з учасниць групи робила доповідь, решта опонувала їй.

Семінари являли собою навчальні заняття дослідного характеру, де їх учасниці під керівництвом професорів виконували більш складні завдання науково-проблемного характеру. Зазвичай заняття в семінарах тривали протягом академічного року, але окремі продовжувалися кілька років, і навіть удома в професора. Це не тільки сприяло тісному зближенню молоді з викладачами, а й створювало атмосферу неформального особистого спілкування, так би мовити, «за чашкою чаю». На таких заняттях розмова не обмежувалася лише науковими темами. На Санкт-Петербурзьких ВЖК семінари в себе вдома практикували І.В. Гревс, О.А. Добіаш-Рождественська, О.І. Заозерський та ін. [4, 90]. Окремі професори зараховували курсисток до свого семінару тільки після проходження спеціального колоквиуму. Наприклад, тільки за рекомендацією київських знайомих матері змогла «потрапити» на семінар із європейської історії професора Є.В. Тарле юна слухачка Надія Суровцова, де вона й залишилася протягом усіх років навчання в столиці [6, 41]. Коли ж їй на другому курсі вдалося потрапити до семінару професора російської історії С.Ф. Платонова, успішна курсистка з провінційної Умані вже не тямилася себе від гордоців. Однак за визначеним у столичному навчальному закладі порядком не можна було працювати одночасно більш ніж у двох семінарах. Такі вимоги скеровувалися на здобуття ґрунтовних знань курсистками. Викладацька корпорація історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК, обговорюючи питання про постановку практичних занять, висловила

за доцільність такого виду навчальної роботи, як вивчення пам'яток, що більш раціональний для поглибленого засвоєння дисципліни, ніж написання рефератів.

За предметною системою слухачки могли складати екзамени протягом усього навчального року. На столичних курсах професор приймав їх не рідше ніж раз на місяць. Для складання іспитів необхідно було попередньо записатися в декана. На Казанських ВЖК під час практики було встановлено, що складати іспити слухачки мали можливість у три строки – на початку вересня, у січні і в кінці навчального року – квітень-травень. На кожний предмет виділялося декілька днів для підготовки. На допомогу курсисткам друкували програми з екзаменаційної дисципліни, у яких подавали список рекомендованих навчальних посібників. Як правило, тримати іспит курсистка могла тільки після прослуховування всього циклу лекцій із цього предмета. Загальнообов'язковими навчальними дисциплінами для слухачок усіх відділень були визначені латина та одна з нових іноземних мов. Екзамени із цих предметів слухачка повинна була скласти до початку іспитів з обраної нею групи наук [7, 29]. Також курсистка повинна була пройти не менш двох семінарів і витримати випробування з трьох розділів (детально розробленої певної теми зі спеціальним питанням), з яких один уважався головним. За новою системою слухачки зобов'язані були перебувати на відділенні мінімально 3 роки (6 семестрів), нормально – 4 роки. Максимально їм надавалася можливість зоставатися в навчальному закладі 6 років. Випускниці, що бажали залишитися при ВЖК для підготовки до державних іспитів у комісіях при університетах, клопотали про дозвіл адміністрації. Приміром, на Київських ВЖК таке право надавали не більш ніж на півроку з оплатою тільки половини вартості навчання на кожному відділенні [5, арк. 76].

Керівництво вищих жіночих навчальних закладів та групи активісток-старшокурсниць уживали заходів для полегшення першокурсницям, особливо з провінції, адаптаційного періоду та ознайомлення з життям альма-матер. На допомогу слухачкам видавали «Справочные книги», огляди викладання, де надавали відомості про основні положення предметної системи, порядок викладання навчальних дисциплін на відділеннях, перелік підсумкових іспитів, приблизні рекомендовані плани проходження курсів на окремих відділеннях ВЖК. У таких довідниках можна було знайти і розклад занять, інформацію про роботу бібліотеки, порядок оплати за слухання лекцій, наявність стипендій та діяльність різних товариств при навчальних закладах.

Упровадження предметної системи й реорганізація навчального процесу сприяли поліпшенню академічного життя закладів. Санкт-Петербурзькі (Бестужевські) курси на початку ХХ ст. уважалися найбільш престижними серед десяти жіночих вузів Російської імперії університетського типу. Як зазначила їх адміністрація, «наростала наукова енергія та натхнення кращої, серйозної, обдарованої меншості курсисток, і розраховували, що такий зразок вплине на більшість, пробуджуючи її від млявості, заряджаючи працелюбністю та зацікавленням наукою» [8, 79]. Яскравим взірцем наполегливості та працездатності слухачок, високого рівня підготовки випускниць може бути біографія Віри Хмелевої, курсистки історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких, потім Московських ВЖК. Обравши спеціалізацію «Всесвітня історія», вона володіла французькою, німецькою, італійською, англійською, польською мовами та латиною і в 1915 р. отримала диплом I ступеня (з відзнакою) у державній комісії при Московському університеті. Директор Казанських ВЖК професор С. Шестаков зазначив, що на екзаменах більш помітне завищення вимог до слухачок, ніж поблажливість.

Підвищуючи академічні вимоги до підготовки курсисток, адміністрація разом із тим відзначала ряд проблем, які виникали в слухачок під час навчального процесу. Результати екзаменів із загальних курсів за предметною системою засвідчили обмаль відомостей та незасвоєність понять у частини слухачок навіть після кількарічного перебування у вищій школі, що турбувало керівництво історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких

курсів. Більшість викладачів відділення схилилися до думки, що, «незважаючи на високий конкурс атестатів, отримана шкільна підготовка не дозволяла багатьом курсисткам нормально оволодівати курсом університетського типу» [8, 82]. До аналогічних міркувань про залежність успішності курсисток від досягнутого рівня знань у середній школі приводили і підсумки іспитів на Сибірських ВЖК, де середній бал успішності випускниць VIII класу гімназій становив 4,0, а випускниць VII класу гімназій та єпархіальних училищ – 3,7 [9, 4]. Отже, щоденна практика функціонування вищих жіночих закладів дедалі більше переконувала в необхідності реформування та поліпшення шкільної підготовки дівчат, на чому неодноразово наголошували адміністрація й викладачі ВЖК.

На наш погляд, на успішність курсисток суттєво впливали, крім зазначеного, матеріально-побутові чинники, адже дозволити собі присвятити весь час навчання могло не так багато молоді через дорожнечу проживання у великих містах, особливо в столиці. Підробітки курсисток для забезпечення власної вищої освіти негативно впливали на якість самого навчання. Наприклад, професор М. Розанов відверто заявив у клопотанні до ради історико-філологічного відділення Московських ВЖК, що «матеріальна незабезпеченість залишеної при кафедрі західноєвропейської літератури Є. Корнєєвої змушувала її багато сил витратити на приватні уроки, що шкодило інтересам наукових занять», а тому наполягав на призначенні їй стипендії [10, арк. 11].

Як оголосив на урочистому акті останнього випуску (1888 р.) на курсах В.І. Гер'є професор О.М. Веселовський: «Вища школа успішно розвивається за умови відвертої солідарності та взаємної підтримки наставників і слухачів, жіноча ж вища школа особливо потребувала цієї умови» [2, 257]. Фактично, він визнав, що запорукою успішного перебігу навчального процесу у вищій жіночій школі було взаєморозуміння викладацької та слухачької корпорацій. На курсах викладали професори, які мали прогресивні погляди на «жіноче питання» і, працюючи у вищій школі «слабкої статі», сприяли її зміцненню. Проте, як зауважив професор В.О. Ключевський, «одностайності в деталях педагогічної програми та викладацької тактики не було». У кожного з викладачів було власне бачення навчальних завдань своєї дисципліни у вищій жіночій школі.

Маємо зауважити, що в досліджуваній період взаємодія між викладачами та слухачками відбувалася в атмосфері взаємної поваги та шанування авторитетності наукового доробку метрів. Одна зі слухачок С.К. Тимонова-Коссовська так згадувала враження від лекцій В.О. Ключевського: «Прекрасні години, які доводилося переживати на лекціях Ключевського. Яка влучна, блискуча дотепність, яке вміння коротко та сильно окреслити у всій широті будь-яку історичну постать» [2, 257]. На столичних ВЖК перед професором Д.І. Менделєєвим усі схилилися та тріпотіли. На його іспитах, за спогадами курсистки Ю. Фаусек, «нікому навіть не спало на думку присісти – всі стояли» [11, арк. 50]. Цьому значно сприяла, у свою чергу, турботливість викладачів про якнайефективніше засвоєння наукових знань охочими. Так, професор А.М. Бекетов, що заснував при столичному університеті невеликий ботанічний сад, водив туди на екскурсію слухачок ВЖК Вагомий внесок в упровадженні предметної системи, організації семінарів та семінарських бібліотек зробив знаний професор-медієвіст І.М. Гревс, декан історико-філологічного відділення «Бестужевських» курсів. Будучи палким прихильником історичних екскурсій як форми організації навчально-виховної роботи та необхідного різновиду історичного семінару, він розробив теоретичні засади їх проведення і наполягав на наданні екскурсіям статусу офіційного складника освітнього процесу у вищій школі [12]. У 1907 р. за його керівництва реалізовано першу спільну студентсько-курсистську екскурсію до Італії, під час підготовки до якої професор І.М. Гревс дотримувався принципу: від книжок до пам'яток, з кабінету – на реальну сцену історії, з вільного історичного повітря – знову до бібліотеки та архіву.

Утім, не слід ідеалізовано уявляти плин навчального процесу у вищій жіночій школі, що перебувала в процесі становлення. Безсумнівно, були й недоліки під час навчання. Наприклад, слухачки Московських курсів, незадоволені тим, як проводив екзамени викладач Павлов, надіслали йому колективного листа, де висвітлили власне бачення мотивів його вчинків. Курсистки зазначили, що він «ловить» їх на свої лекції, несправедливий, й очікували, що той відмовиться від викладання. Професор В.І. Вернадський, який мав бути асистентом на цьому екзамені, припускав, що, «вочевидь, викладач був нетактовний, протягом року читав невдало, але вважав неприпустимим через це звинувачувати людину в підлості без жодних попередніх обговорень та пояснень» [13, 143]. Практика свідчить, що викладачу, для того щоб завоювати повагу й авторитет слухацької аудиторії, потрібно було щоденно наполегливо працювати над власним самовдосконаленням, стежити за бездоганністю своїх вчинків та дій. В іншому разі молодь, чутлива до будь-якої фальші, відразу відчувала розбіжність між словами та справами, так би мовити, лицемірне ставлення старшого покоління до підопічних, що в підсумку призводило до втрати ефективного виховного елементу – «сили авторитетного слова» під час навчального процесу.

Отже, поступовий перехід від курсової системи із жорсткою «сіткою» лекційних та практичних занять до предметної – з вільним відвідуванням, самостійним вибором семінарів привніс академічність у навчально-виховний процес вищої жіночої школи. Водночас це вивільняло креативність обдарованої молоді, заохочувало індивідуальну активність слухачок, скеровувало духовний потенціал бажаючих до наукових досліджень, пошукових експедицій та екскурсій. Наближення навчальних планів ВЖК до університетських сприяло якісному підвищенню рівня освітньої підготовки курсисток.

Література

1. Молодых Н.И. Московские высшие женские курсы 1900 г. / Н.И. Молодых // Советская педагогика. – 1941. – № 5. – С. 79-92.
2. Боброва Л.А. «Высшие женские курсы профессора Герье» в Москве / Л.А. Боброва // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1961. – Т. 16. – С. 253-265.
3. Федосова Э.П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878–1918) // Э.П. Федосова; под ред. Э.Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1980. – 144 с.
4. Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сборник статей / Под ред. проф. С.Н. Валка – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1965. – 288 с.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 707, оп. 81, спр. 58.
6. Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 432 с.
7. Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Отчет за 1907–1908 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1909. – 168 с.
8. Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 1910–1911 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1912. – 291 с.
9. Лаврский А. Сибирские высшие женские курсы / А. Лаврский. – Томск: Тип. Н.И. Орловой, 1911. – 13 с.
10. Центральний історичний архів Москви, ф. 363, оп. 1, спр. 131.
11. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 807, од. зб. № 2.
12. Лычко А. Концепция экскурсий И.М. Гревса / А. Лычко. – Режим доступу: <http://kogni.narod.ru/lychko.htm>
13. Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской, 1901–1908 / В.И. Вернадский; Отв. ред. Б.В. Левшин. – М.: Наука, 2003. – 295 с.

Драч О.О. Предметна система навчання у вищій жіночій школі Російської імперії: досвід упровадження

У статті проаналізовано обставини упровадження предметної системи навчання на вищих жіночих курсах у Російській імперії. З'ясовано специфіку навчальних планів, форми організації навчальної роботи курсисток та їхню ефективність.

Ключові слова: вища жіноча школа, вищі жіночі курси, курсистки, предметна система.

Драч О.А. Предметная система в высшей женкой школе Российской империи: опыт введения

В статье анализируются обстоятельства введения предметной системы обучения на высших женских курсах в Российской империи. Изучено специфику учебных планов, форм организаць учебной работы курсисток и ее эффективность.

Ключевые слова: высшая женская школа, высшие женские курсы, курсистки, предметная система.

O.O. Drach Subject system of education at women's high school in the Russian Empire: the experience of its implementation

The article analyzes the circumstances under which the subject system of study at women's higher education courses in the Russian Empire is implemented. It also points out the specifics of the curriculum, forms of women attendees' academic work and their effectiveness.

Key words: women's high school, women's higher education courses, women course attendees, subject system.

Драч Оксана Олександрівна

Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України

Адреса робоча: 18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81, ЧНУ ім. Б. Хмельницького, кафедра історії та етнології України

Адреса домашня: 18023, м. Черкаси, вул. Ільїна, буд. 241, кв. 118.

Телефон домашній – 0472-32-01-13, мобільний – 096-980-57-77

Телефон робочий – 047 – 37-55-57

e-mail: drach_oksana@ukr.net